



6. De Eritrees-orthodoxe Tewahedo-kerk en Religie

Eritrese jongeren kunnen tijdens de vlucht en na aankomst in Nederland intensief met hun geloof bezig zijn. Ze putten er veel kracht uit. Het geloof en de kerkgemeenschap geeft jongeren een houvast, maar soms gaat dit ten koste van hun schoolprestaties omdat ze bijvoorbeeld weinig tijd overhouden voor taallessen en andere activiteiten. In de kerk kan er gepreekt worden over traditionele voorschriften. Kerkleiders kunnen discutabel zijn en veel gezag hebben over jongeren. Hoe ga je daarmee om? De notitie is geschreven naar aanleiding van frequente vragen over de geloofsbelijdenis van jongeren. Voor het schrijven van de notitie zijn deze vragen en ervaringen met casuïstiek leidend geweest.

6. De Eritrees-orthodoxe Tewahedo-kerk en Religie	1
6.1 Hoe zit het met religieuze vrijheid in Eritrea?	3
Welke godsdiensten zijn er in Eritrea?	3
Kunnen jongeren met verschillende religieuze achtergronden samenleven?	3
Welke godsdiensten zijn erkend?	3
Hoe vindt beperking van godsdienstvrijheid in Eritrea plaats?	4
6.2 Achtergrondinformatie over de Eritrees-orthodoxe Tewahedo kerk	5
Wat is de liturgische traditie?	5
Iconen	6
Wat is de rol van een Tewahedo priester?	6
Heeft de Eritrese-orthodoxe Tewahedo-kerk vestigingen in Nederland?	7
Wanneer vinden kerkdiensten plaats?	7
Wordt er gevast?	7
6.3 Tewahedo priesters en diakenen	8
Hoe word je een priester?	8
Hoe wordt een priester opgeleid?	8
Kunnen vrouwen ook priester worden?	8
Zijn diakenen en priesters celibatair?	8
Hoe voorzien priesters aan hun levensonderhoud?	8
Hoe is de levensstijl van een priester?	9
Wat is de rol van een biechtvader?	9
6.4 Wat is de relatie tussen de Eritrese staat, de kerk en samenleving in Eritrea en Nederland?	10
Welke invloed heeft de Eritrese staat op de kerk en kerkgangers?	10
Protest door de kerk	10
Afsplitsing van de Eritrees- orthodoxe Tewahedo-kerk	11
Hoe weet je bij welke kerk een priester of diaken hoort?	11
Hervormingen in de kerk	12
Welke betrokkenheid tonen Eritrese jongeren met religie in Nederland en in Eritrea?	12
Religieuze betrokkenheid van Eritrese jongeren in Eritrea	12
Vanwaar de groeiende interesse van jongeren in religie?	12
6.5 Welke zorgen bestaan er omtrent de Eritrees-orthodoxe kerken en 'Bijbelstudie' en hoe kan je hiermee omgaan?	13
6.6 Tips voor de begeleiding	16
Waar moet je op letten?	16
Wat kun je doen?	16
1. Maak het thema religie bespreekbaar	16
2. Vergroot de weerbaarheid van amv's	17
3. Verbeter de toegang tot kwalitatief goede kerkdiensten	18

Datum : 2 april 2018

Auteur : Winta Ghebreab - Kenniscentrum Eritrese amv's, Veerkracht project

Versie : 1.0

Het kenniscentrum Eritrese amv's is onderdeel van het project Veerkracht, een project van Nidos en Arq Psychotrauma Expert Groep gefinancierd door het AMIF-programma. Het kenniscentrum werkt samen met de culturele mediators, de gedragswetenschappers en de juridische afdeling van Nidos in het beantwoorden van vragen van begeleiders over Eritrese amv's.



De Enda Mariam Orthodoxe Tewahedo kerk in Asmara is het boegbeeld van Asmara

6.1 Hoe zit het met religieuze vrijheid in Eritrea?

Welke godsdiensten zijn er in Eritrea?

De bevolking van Eritrea is soennitisch islamitisch (36%) en christelijk (62%). Van de christenen is 57% Eritrees-orthodox Tewahedo, 4% rooms-katholiek, 1% protestants, en minder dan 1% hangt het bahaisme aan of heeft een animistisch geloof. Tot de protestanten behoren de aanhangers van de Evangelische (Lutherse) Kerk, de Baptisten, de Zevende-dags Adventisten, Presbyterianen, de

Pinkerstergemeente en Jehova's getuigen.¹

Kunnen jongeren met verschillende religieuze achtergronden samenleven?

Over het algemeen trekt men in Eritrea zich niets aan van andermans religie en kunnen christenen en moslims goed naast elkaar samenleven.²

Welke godsdiensten zijn erkend?

In Eritrea is er beperkte religieuze vrijheid. Van eerdergenoemde godsdiensten erkent

¹ US Department of State: 2014 Report on International Religious Freedom -Eritrea (juli 2015) in Algemeen Ambtsbericht Eritrea , 2015

² Algemeen Ambtsbericht Eritrea, Ministerie van Buitenlandse Zaken, juli 2015

Datum : 2 april 2018

Auteur : Winta Ghebreab - Kenniscentrum Eritrese amv's, Veerkracht project

Versie : 1.0

Het kenniscentrum Eritrese amv's is onderdeel van het project Veerkracht, een project van Nidos en Arq Psychotrauma Expert Groep gefinancierd door het AMIF-programma. Het kenniscentrum werkt samen met de culturele mediators, de gedragswetenschappers en de juridische afdeling van Nidos in het beantwoorden van vragen van begeleiders over Eritrese amv's.

de regering alleen de soennitische islamitische stroming en drie christelijke kerken: De Eritrees-orthodoxe Tewahedo-kerk, de Rooms-Katholieke kerk en de Evangelische (Lutherse) Kerk van Eritrea. Leden van deze religieuze groeperingen kunnen vrijelijk hun geloof belijden. Leden van de andere stromingen kunnen zowel in de kerken als thuis niet meer hun geloof belijden. Plaatsen van samenkomst zijn gesloten en de overheid verstoort religieuze diensten bij mensen thuis.³ Dit heeft het ontstaan van ondergrondse kerken en gemeenschappen tot gevolg gehad; mensen die in het geheim bij iemand thuis of buiten op afgelegen plekken bijeenkomen.

Moslims die niet de soennitische islam, maar de conservatieve Wahhabi-islam aanhangen, werden soms als radicaal en fundamentalistisch afgeschilderd. Ze zouden de spirituele waarden van de islam boven de trouw aan en de ideologie van, de PFDJ (de regerende partij) stellen.⁴

Volgens Amnesty International (2015) zitten ruim 3.000 mensen vast vanwege hun godsdienst. Dit zijn voornamelijk leden van religieuze minderheden zoals de Pinksterbeweging en leden van de erkende religies die zich kritisch hebben opgesteld ten aanzien van het regeringsbeleid.⁵

De beperking van godsdienstvrijheid begon eind jaren negentig te spelen, na de invoering van militaire dienstplicht en de gewetensbezwaren die Jehova's getuigen en leden van de Pinkstergemeente

hiertegen uitten. In 1998 is er een grensconflict ontstaan tussen Eritrea en Ethiopië, dat uitmondde tot een conventionele oorlog met naar schatting 100.000 slachtoffers. Met de escalatie van het grensconflict is de overheid steeds harder gaan optreden en vergaande maatregelen gaan invoeren tegen (religieuze) gewetensbezwaren.

Hoe vindt beperking van godsdienstvrijheid in Eritrea plaats?

Het Algemeen Ambtsbericht Eritrea¹ uit 2015 beschrijft het volgende:

- De overheid gebruikt naar vermoeden haar invloed bij de benoeming van de Patriarch, priesters en medewerkers in kerken.
- Tijdens de militaire en maatschappelijke dienst is het soldaten en dienstplichtigen verboden religieus actief te zijn. Er staan soms strenge straffen op het bezit van religieuze literatuur (inclusief de Bijbel en de Koran), zoals gevangenschap in ondergrondse cellen of metalen scheepscontainers in extreme temperaturen.
- Er zijn dienstplichtigen opgepakt bij het bidden of het lezen van de Bijbel of de Koran.
- Er is een tekort aan voorgangers op sommige plekken omdat geestelijken ook dienstplichtig zijn.
- Vrijgelaten religieuze gedetineerden melden dat ze als voorwaarde voor hun vrijlating gedwongen waren hun geloof te ontkennen.
- Leden van niet-erkende godsdiensten krijgen geen paspoort uitreisvisum.

³ Algemeen Ambtsbericht Eritrea, Ministerie van Buitenlandse Zaken, juli 2015

⁴ Algemeen Ambtsbericht Eritrea, Ministerie van Buitenlandse Zaken, juli 2015

⁵ Just Deserters: Why indefinite national service has created a generation of refugees, Amnesty International, december 2015

6.2 Achtergrondinformatie over de Eritrees-orthodoxe Tewahedo kerk

De Eritrees-orthodoxe Tewahedo kerk (Ge'ez, tawāhidō), is één van de Oriëntaals-orthodoxe kerken, gevestigd in Eritrea. Zij maakte tot 1993 deel uit van de Ethiopisch-orthodoxe kerk en is nauw verwant aan de Koptisch-orthodoxe kerk; de belangrijkste christelijke kerk van Egypte. De Koptisch-orthodoxe kerk en de Ethiopisch-orthodoxe kerk stammen de 4^e eeuw. Eritrea en Ethiopië kennen dan ook een lange geschiedenis van het christendom met eeuwenoude tradities.⁶

Wat is de liturgische traditie?

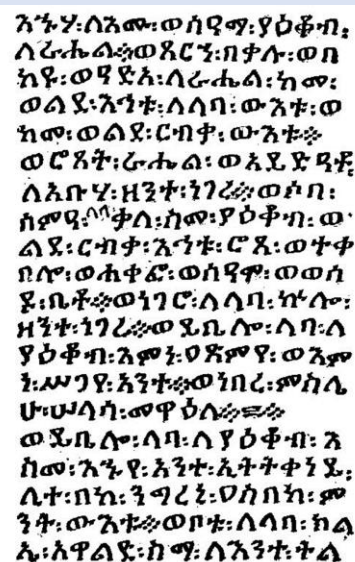
De Eritrees-orthodoxe Tewahedo kerk maakt gebruik van de Alexandrijnse liturgie. De Liturgische taal is het Ge'ez. De naam "Tewahedo" is Ge'ez voor "een wezen dat een eenheid vormt." Het woord is afgeleid van het Arabische Tawhid en verwijst naar het Miafysitisme, de christologie van de Oriëntaals-orthodoxe kerken. Dit betekent onder andere dat de Eritrees-orthodoxe Tewahedo kerk gelooft in de goddelijke en menselijke natuur van Jezus.

Het Ge'ez is een oude Afro-Aziatische taal die verwant is met de moderne Semitische talen Tigrinya, Tigre en het Amhaars die in Eritrea en Ethiopië gesproken worden.

Hoewel het Ge'ez als liturgische taal in de kerk gebruikt wordt, is de taal als spreektaal sinds de 10^e eeuw uitgestorven. Dit is vergelijkbaar met het gebruik van het Latijn in de katholieke kerk. Het gebruikte

schrift in Tigrinya, Tigre en Amhaars is een aanpassing van het Ge'ez schrift (zie afbeelding).⁷

Deel van Genesis in het Ge'ez



እኑሃ፡ለእሙ፡ወሰደ፡ሃዕቆብ፡
ለራሱ፡ወደርኑ፡በቃሉ፡ወበ
ክዩ፡ወዳደሉ፡ለራሱ፡ከሙ፡
ወልደ፡እገቱ፡ለላባ፡ወእቱ፡ወ
ከሙ፡ወልደ፡ርብቃ፡ወእቱ፡
ወሮዳት፡ራሱ፡ወአጸደዳቱ፡
ለአቡሃ፡ዘኋተ፡ነገረ፡ወሰባ፡
በመደብ፡ቃለ፡ከሙ፡ሃዕቆብ፡ወ
ልደ፡ርብቃ፡እገቱ፡ሮዳ፡ወተቀ
በሉ፡ወሐቀሮ፡ወሰደ፡ወወሰ
ደ፡በቶ፡ወነገር፡ለላባ፡ኩሉ፡
ዘኋተ፡ነገረ፡ወደቤሉ፡ለባ፡ለ
ሃዕቆብ፡እመኑ፡ዐደመሃ፡ወእመ
ኑ፡ሠገዳ፡አንተ፡ወነበረ፡መስላ
ሁ፡ሠላሳ፡መዋዕሉ፡
ወደቤሉ፡ለባ፡ለሃዕቆብ፡እ
ከሙ፡እኑሃ፡አንተ፡አተቀነደ፡
ለተባከ፡ንግረኒ፡ዐስባከ፡መ
ንቱ፡ወእቱ፡ወባቱ፡ለላባ፡ክፍ
ሉ፡አዋልደ፡ከሙ፡ለእንቱ፡ተል

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/6/6b/Ethiopic_genesis.jpg

Priesters leren prediken in het Ge'ez door teksten uit hun hoofd te leren. De beheersing van het Ge'ez verschilt tussen de priesters. Kerkgangers worden niet onderwezen in het Ge'ez en begrijpen de liturgie (gebeden, ceremoniën, en handelingen) niet. Na de liturgie is er vaak een korte dienst in het Tigrinya; dit gedeelte kunnen kerkgangers wel volgen.

⁶ https://nl.wikipedia.org/wiki/Eritrees-orthodoxe_Tewahedo_Kerk

⁷ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Ge%27ez>

“Vooral vroeger toen het overgrote deel van de mensen niet lezen of schrijven kon, werd hun kennis van de Bijbel aangevuld met behulp van de muurschilderingen. Met de afbeeldingen, als voorloper van het stripverhaal, werden dingen duidelijk gemaakt. De geschilderde personen worden altijd frontaal weergegeven, zeker het gezicht is (bijna) altijd frontaal. Dit geldt voor de ‘goede’ mensen. Mensen met boosaardig gedrag, de duivel of vijanden worden en profiel geschilderd. Maria heeft op de meeste afbeeldingen uitvergrote handen, dit stelt haar grootmoedigheid en goedheid voor.”

Bron: ethiopiëblog.wordpress.com/tag/schilderkunst

Aan het hoofd van een Orthodoxe kerk staat een ‘patriarch’ of ‘metropoliet.’ In Eritrea stond Patriarch Dioscorus aan het hoofd van de Eritrees- orthodoxe Kerk Eritrea tot zijn overlijden in december 2015, nadat hij in 2008 de afgezette Patriarch Antonios van Eritrea opvolgde. De kerk heeft circa 2 miljoen gelovigen.⁸ De patriarch wordt Abune (vader) genoemd.

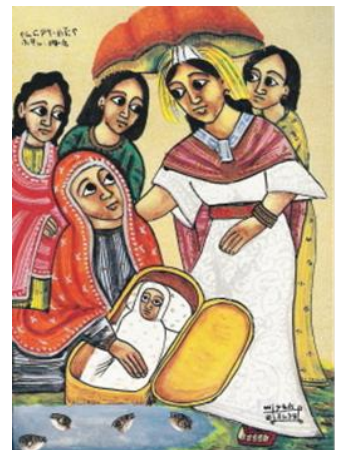
Iconen

Iconen (zie afbeeldingen) behoren tot de Oosters-orthodoxe, de Oriëntaals-orthodoxe en Oosters-katholieke kerken en zijn onlosmakelijk verbonden met het kerkelijke en spirituele leven van deze kerken en hun gelovigen.⁹ De Eritrese en Ethiopisch -orthodoxe Tewahedo kerken staan bekend om hun kleurrijke kunstschilderingen van heiligen. Typisch aan de Eritrese/ Ethiopische schilderkunst zijn de sterk uitvergrote ogen die gelden als wapen tegen het ‘boze oog.’

Wat is de rol van een Tewahedo priester?

Net als in andere oosterse orthodoxe kerken (zie ook <http://koptischekerk.nl>), verzorgt een Tewahedo priester materiële hulp, ziekenbezoek en stervensbegeleiding.¹⁰ De kerk begeleidt haar leden in alle levensfasen:

- Na de geboorte van een kind zal de priester het kind in aanraking met het geloof brengen bij de doop (het wassen met heilige water). De doop van een jongetje mag na veertig dagen plaatsvinden, de doop van een meisje gebeurt na tachtig dagen. Tot die tijd mag een pas bevallen vrouw de kerk niet betreden (dit geldt ook in het algemeen voor vrouwen tijdens de menstruatie). Als er door ouders een doopfeest gegeven wordt, zal de priester deze ook bijwonen.
- Als een gelovige ziek wordt verricht de priester één of meerdere zalvingen aan huis.
- Als een gelovige problemen heeft draagt de kerk de liturgie aan hem of haar voor.
- Bij een sterfgeval houdt de kerk een gezamenlijke rouwdienst en staat de kerk de familie bij.



⁸ https://nl.wikipedia.org/wiki/Eritrees-orthodoxe_Tewahedo_Kerk

⁹ [https://nl.wikipedia.org/wiki/Icon_\(religieuze_kunst\)](https://nl.wikipedia.org/wiki/Icon_(religieuze_kunst))

¹⁰ <http://koptischekerk.nl>

Heeft de Eritrese-orthodoxe Tewahedo-kerk vestigingen in Nederland?

De Eritrese-orthodoxe Tewahedo-kerk heeft meerdere vestigingen in Nederland. De vestiging in Rotterdam was de grootste in Nederland, maar of dat nu nog zo is, is niet zeker omdat er veel nieuwe vestigingen erbij zijn gekomen.

Vestigingen die al geruime tijd bestaan bevinden zich in :

- Rotterdam
- Amstelveen
- Leiden
- Alkmaar
- Utrecht
- Eindhoven

Vestigingen die tamelijk nieuw, en soms ook informeel van karakter zijn, zijn de volgende :

- Assen
- Den Haag
- Enschede
- Kapelle
- Leeuwarden
- Nijmegen
- Utrecht
- Zwolle
- Maastricht

De ontwikkelingen gaan tamelijk snel. Hou er daarom rekening mee dat de informatie die hier gegeven wordt al verouderd kan zijn.

Een deel van Orthodoxe Eritreeërs in Nederland bezoekt niet-Eritrese orthodoxe kerken zoals de Ethiopische, Syrische, Griekse, en Egyptische orthodoxe kerken. Dat doen zij om verschillende redenen, waarbij politiek ongetwijfeld ook een rol

speelt. Er zijn veel overeenkomsten tussen de verschillende orthodoxe kerken.¹¹

Wanneer vinden kerkdiensten plaats?

In Eritrea vinden kerkdiensten in de orthodoxe kerk 's nachts plaats. Op zaterdagavond wordt er gewoonlijk tot 3 uur 's nachts gemediteerd. In de Rotterdamse kerk vinden kerkdiensten gewoonlijk op zondagochtend of -middag plaats.

Speciale vieringen zijn Kidane Mehret (moeder Marie bedevaartdag) in februari, Goede Vrijdag en Pasen, Koptisch nieuwjaar (11 september) en kerst. Bij deze vieringen kan de kerkdienst langer zijn dan gewoonlijk of over meerdere dagen verspreid zijn (vrijdag- en zaterdagavond). Na een kerkdienst wordt er vaak nog samen gegeten en mensen die geen vervoer hebben of moe zijn blijven ook weleens in het kerkgebouw of bij andere kerkgangers slapen.

Wordt er gevast?

Vasten is een vast en belangrijk onderdeel van het orthodoxe geloof. Een religieuze kalender en informatie over dagen waarop gevast wordt zijn onderaan dit document te vinden. Meer informatie over vasten is ook te vinden in de notitie 'Eritrese eetgewoonten', de 'Eritrese Kalender 2018' en het document 'De viering van Pasen door Eritrese vluchtelingen' van Pharos (2016).

¹¹ <http://koptischekerk.nl/over-ons.html>

6.3 Tewahedo priesters en diakenen¹²

Hoe word je een priester?

Over het algemeen wordt het priesterschap in Eritrea, net als veel andere beroepen, overgedragen van vader op zoon. Er zijn natuurlijk ook priesters die een roeping hebben en er zelf voor gekozen hebben, alsmede priesters die in een klooster opgegroeid zijn (op jonge leeftijd aan een klooster geschonken door zeer arme of gelovige ouders).

Hoe wordt een priester opgeleid?

Orthodoxe Tewahedo priesters worden opgeleid door andere priesters. Hoewel er in Eritrea na de onafhankelijkheid in 1991 pogingen zijn geweest om een gestandaardiseerde opleiding voor geestelijken op te zetten met een accreditatiekader (vergelijkbaar met het seminarie of een studie theologie) is dat niet gelukt. De regering heeft deze initiatieven gestopt; in 2004 is zelfs ook de enige universiteit van het land (de universiteit van Asmara) gesloten. Er is dus binnen de Eritrees-orthodoxe kerk geen beoordelingskader aanwezig waaraan de opleiding en de werkwijze van kerken en geestelijken getoetst kan worden. Wat blijkt is dat priesters die nu aankomen te weinig handvatten kunnen hebben morele leiderschap te geven, en helemaal in de Nederlandse context, want dat vraagt om kennis van de Nederlandse samenleving en een bepaalde invulling van leiderschap.

Kunnen vrouwen ook priester worden?

In de Eritrese orthodoxe kerk kunnen alleen mannen priester worden.

Zijn diakenen en priesters celibatair?

Het celibaat is geen verplichting in de Eritrees-orthodoxe kerk, al komt het wel voor (net als in de oriëntaals-orthodoxe kerken).¹³ Om priester te kunnen worden, dus om als diaken ingewijd te worden, moet je gehuwd zijn. Priesters trouwen dus voor het ontvangen van de inwijding. Een diaken die priester wil worden mag echter geen seksuele relatie aangaan voor zijn huwelijk. Als dat wel gebeurt en het bekend wordt, mag hij geen priester meer worden.

Hoe voorzien priesters aan hun levensonderhoud?

In Asmara werkende priesters kunnen een vergoeding of salaris ontvangen van een kerk, maar het is onwaarschijnlijk dat priesters in dorpen een inkomen krijgen. In Eritrea voorzien priesters in hun levensonderhoud door middel van het verkrijgen van aalmoezen, geschenken, geld en maaltijden van gelovigen. Een priester wordt uitgenodigd voor elke denkbare familiebijeenkomst (geboorte, doping, huwelijk, rouw, aankoop nieuw huis, dorpsfeest enzovoort) en iedere bijeenkomst wordt gevierd met een maaltijd. Een priester is daarom veel onder de mensen en eet vaak bij mensen thuis. In Nederland geven mensen hun priester, en zeker een biechtvader, ook geld. Zo heeft een Eritrese vluchteling aangegeven dat haar gevraagd is om minimaal 10 euro per maand te geven.¹⁴ Een biechtpriester met veel gelovige aanhangers kan zo aardig 'bijverdienen'.

Het ontvangen van geld past binnen de traditionele Eritrese context waarin priesters afhankelijk zijn van kerkgangers; maar niet in de Nederlandse context waar

¹² De informatie in deze paragraaf is afkomstig van een Eritrees-orthodoxe Tewahedo priester

¹³ <https://nl.wikipedia.org/wiki/Celibaat>

¹⁴ Eritrese vluchteling

priesters een inkomen kunnen verdienen of een uitkering kunnen ontvangen. Ter verduidelijking: het gaat hier om persoonlijke donaties aan een priester.

Hoe is de levensstijl van een priester?

Een Tewahedo priester is een man van het volk; hij leeft onder en met de mensen. Hij is gehuwd en heeft een gezin. Op bruiloften, doopfeesten, rouwbijeenkomsten en andere gelegenheden zal er altijd een priester op uitnodiging aanwezig zijn om zijn kerkgangers te begeleiden. Na het vervullen van zijn taken zal een priester zich tussen de mensen mengen, een maaltijd nuttigen en soms ook alcohol consumeren. Zowel in Eritrea als in Nederland is het bekend dat priesters omstreden gedrag kunnen vertonen. Een bekend Eritrese gezegde verwijst hiernaar:

'Doe wat een priester zegt, maar doe niet wat een priester doet'.

Van een priester kan moreel leiderschap verwacht worden; hij heeft een voorbeeldfunctie. Gezien de grote invloed van priesters en diakenen op de huidige groep vluchtelingen die tamelijk kwetsbaar is, is het belangrijk dat mentoren en jeugdbeschermers een goede inschatting maken van de leiderschapsrol en het voorbeeldgedrag van priesters en diakenen die met amv's contacten onderhouden. Dat betekent in de eerste plaats kennismaking.

Wat is de rol van een biechtvader?

In Eritrea is het gewoonlijk dat orthodoxe families een biechtvader (biechtpriester) hebben. Een vader of oudere broer kiest zelf de biechtvader uit. Iedere priester kan een biechtvader worden; daar zijn geen regels voor. Ook hoeft een priester niet gevlmachtigd zijn. Niet iedere priester neemt overigens biechten af, hij kan ervoor kiezen om geen biechten af te nemen. Biechten wordt in Eritrea over het algemeen alleen door volwassenen/getrouwde mensen gedaan. Jongeren bezoeken geen biechtvader; zij houden zich überhaupt minder met religie en familie zaken bezig.

Eritrese jongeren in Nederland hebben aangegeven dat zij hier biechtvaders hebben die ze aan de telefoon spreken of persoonlijk ontmoeten. Dit kan in de kerk of bij iemand thuis zijn. Aangezien dit niet de norm is in Eritrea roept dit vragen op: worden jongeren in Nederland aangemoedigd om te biechten, of ligt de behoefte en interesse bij de jongeren zelf en zo ja, waarom? Welke steun ontvangen ze en hebben zij ook andere hulpbronnen tot hun beschikking? Hoe en waar vindt het biechten plaats? Daarnaast zijn er ook vragen met betrekking tot de werkwijze van biechtvaders. Eritrese amv's hebben aangegeven dat zij de identiteit en contactgegevens van hun biechtvader niet vrij mogen geven en dat biechtvaders ieder een eigen gebied hebben waarin zij werkzaam zijn. Waarom willen biechtvaders anoniem blijven? En hoe ziet de structuur of organisatie eruit?

Onder de grote instroom van Eritrese vluchtelingen bevinden zich ook priesters en diakenen. Het is niet bekend of de nieuwe priesters en diakenen verbonden zijn aan een van de kerken en in hoeverre de kerken in Nederland een toetsingskader hanteren. Er is daardoor weinig tot geen toezicht op de werkwijze van geestelijken en hun morele leiderschap op minderjarigen.

6.4 Wat is de relatie tussen de Eritrese staat, de kerk en samenleving in Eritrea en Nederland?

Welke invloed heeft de Eritrese staat op de kerk en kerkgangers?

In Nederland wonende Eritreeërs en Eritrese vluchtelingen geven aan dat de Eritrese overheid druk uitoefent op de kerk en kerkgangers. Dit vindt onder meer plaats via de benoeming van de patriarch, priesters en kerkbestuurders, inmenging in de gang van zaken en het in de gaten houden van wat er gebeurt en wat er gezegd wordt.

Als gevolg hiervan heerst er een gevoel van wantrouwen onder Eritreeërs ten opzichte van elkaar en de staat.¹⁵

Protest door de kerk

Toen in 2007 het voormalig hoofd van de Eritrees-orthodoxe kerk, de 80-jarige Patriarch Abune Antonios, tegen inmenging van de regering in kerkzaken protesteerde, werd hij onder huisarrest geplaatst. De regering benoemde in 2007

¹⁵ VN COIE report, 2016 ; DSP-groep Amsterdam & Universiteit Tilburg (2016) *Niets is wat het lijkt*; Eritrees- orthodoxe Tewahedo priester

zonder canonieke goedkeuring Abune Diascoros als nieuwe Patriarch en liet het kerkbestuur over aan een politieke functionaris van de PFDJ.

Tekst uit de brief van de Union of Monstries in Eritrea

“Most of all, you’ve (de Eritrese regering) rendered a church that was a source of faith, good moral behavior; a teacher, guide and protector of law and order, and the book of God into a haven for hypocrites and self-serving beasts by destroying its pillars of law and sacraments. You’re the cause and effect of this saddening phenomenon that is exhausting the church and wrecking havoc on it; this is the truth we have been closely following and carefully weighing to determine its veracity. You’re therefore primarily responsible for all the Church’s problems that have gotten worse under your tenure as administrators.”

Uit protest tegen deze ontwikkelingen publiceerde de ‘Union of the Monastries’ in Eritrea (zes samenwerkende kloosters) in oktober 2014 een brief waarin de nieuwe kerkbestuurders geëxcommuniceerd werden.¹⁶ Zij schrijven in de brief dat, door toedoen van de nieuwe kerkbestuurders, de Eritrese Orthodoxe kerk niet alleen een verlengstuk van de overheid is geworden maar ook oorzaak is van bestuurlijk, spiritueel en moreel verval van de kerk.¹⁷

¹⁶ Dit zijn de volgende kloosters: 1) Monastery Kidus Yohannes; 2) Debre Bizen; 3) Gedam Tsaeda Amba Sellassie; 4) Debre Sina; 5) Debre Tsege Sef’ a; 6) Debre Libanos

¹⁷ De brief is hier te lezen:

<http://theorthodoxchurch.info/blog/news/excommunication-notice-from-the-union-of-eritrean-orthodox-monasteries/>



In juni 2014 publiceerde een groep katholieke bisschoppen in Eritrea een brief getiteld 'Where is Your Brother' waarin zij de regeringsacties bekritiseerden. De betrokken monniken en bisschoppen hebben moeten vluchten of leven tegenwoordig in gevangenschap.¹⁸

Demonstratie door priesters tegen het huisarrest van Patriarch Abune Antonios¹⁹

Afsplitsing van de Eritrees- orthodoxe Tewahedo-kerk

Na de benoeming van Patriarch Abune Diascoros (in 2015 overleden) en de gevangneming van de geestelijken die hiertegen protesteerden is de Eritrese orthodoxe kerk verdeeld geraakt en heeft een groepje geestelijken zich afgesplitst.

Als gevolg zijn er nu twee Eritrese orthodoxe kerken.

- De Eitrees- orthodoxe Tewahedo-kerk, waar aan het hoofd Patriarch Abune Diascoros stond. De Patriarch is in 2015 overleden en er is nog geen nieuwe Patriarch benoemd. Deze kerk wordt bestuurd vanuit Asmara (hoofdstad van Eritrea).
- Een afgesplitste onafhankelijke kerk met aan het hoofd Patriarch Abune Antonios. Deze kerk wordt bestuurd vanuit de VS.

Hoe weet je bij welke kerk een priester of diaken hoort?

Er is voor zover bekend geen vestiging van de afgesplitste Eritrese-orthodoxe kerk in Nederland. Priesters en diakenen die in Nederland werkzaam zijn vallen onder de officiële aan de overheid gelieerde Orthodoxe-Tewahedo kerk in Asmara. In het buitenland (waaronder Duitsland en de

¹⁸ Social media

¹⁹ Social media

VS) zijn er wel priesters van de afgesplitste kerk werkzaam. Om te weten tot welke kerk een priester of diaken hoort, kan je aan hem de vraag stellen: 'wie is jouw Patriarch'?

Hervormingen in de kerk

Priesters die voor de afsplitsing van de kerk waren protesteerden niet alleen tegen inmenging van de overheid maar wilden ook hervormingen doorvoeren om modernisering van de kerk van binnenuit mogelijk te maken. Zij hadden echter met veel weerstand te maken. Deze gelovigen vinden dat:

- Maatregelen om transparantie en financieel beheer te verbeteren tegengehouden werden.
- Maatregelen om een opleiding voor priesters op te richten werden tegengehouden. Een vormingsinstituut voor orthodoxe priesters was na de onafhankelijkheid opgericht in 1994 en bestond tot ongeveer 2005, waarna het samen met de universiteit van Asmara werd gesloten.
- Maatregelen om toezicht op priesters en met name biechtvaders te versterken werden tegengewerkt.²⁰

Welke betrokkenheid tonen Eritrese jongeren met religie in Nederland en in Eritrea?

Jeugdbeschermers en mentoren merken dat Eritrese jongeren zich veel met religie bezighouden. Tijdens de vluchtroute uitte dit zich in dagelijks groepsgewijs bidden met een diaken.²¹ Op de woongroepen willen jongeren dit graag voortzetten. Naast het bijwonen van een zondagse

kerkdienst willen zij bijeenkomen voor Bijbelstudie onder leiding van een diaken of priester (vergelijkbaar met de Zondagse school of te wel 'Bet Timhirti Senbet'). Echter willen zij niet alleen op zondag maar soms zelfs dagelijks bijeenkomen voor Bijbelstudies die tot laat in de avond kunnen doorgaan. Bijbelstudie kan ook buitenshuis plaatsvinden. Sommige jongeren maken gezamenlijk huiswerk voor Bijbelstudie. De kamers van Eritrese jongeren zijn vaak versierd met religieuze en spirituele afbeeldingen en teksten. Hieruit is op te maken dat religie niet alleen veel belangstelling oproept onder jongeren, maar ook een drijfveer of houvast lijkt te zijn. Ook blijkt hieruit dat er een groeiende mate van organisatie achter de religieuze betrokkenheid zit. Dit roept allerlei vragen op.

Religieuze betrokkenheid van Eritrese jongeren in Eritrea

Jongeren in Eritrea zijn over het algemeen wel gelovig, maar niet veel met religie bezig. Ze wonen samen met ouders en familie kerkdiensten en belangrijke religieuze vieringen bij. Ook doen ze mee met het vasten. Bijbelstudie kan door jongeren bijgewoond worden maar dit vindt niet op grote schaal plaats en ook niet dagelijks. Het biechten en het telefonisch/persoonlijk onderhouden van contacten met een priester is zeker niet de norm voor jongeren in Eritrea.

Vanwaar de groeiende interesse van jongeren in religie?

Religie (de kerk) kan steun, warmte en bescherming bieden. Voor Eritreeërs in diaspora en dan vooral nieuwe en jonge vluchtelingen die heimwee hebben biedt de kerk het gevoel ergens bij te horen, het is een plek waar ze zich thuis voelen. Ze bevinden zich onder landgenoten, zijn bekend met de kerkdiensten, kunnen hun moedertaal spreken, komen er bekenden

²⁰ Idem 15

²¹ Vermeld in presentaties over Eritrese vluchtelingen door Eritrea deskundigen (o.a. Binyam Andebrhan)

tegen of maken er nieuwe vrienden. De intensiteit waarmee Eritrese jongeren in Nederland met religie bezig zijn is echter niet vergelijkbaar met de wijze waarop dit in Eritrea gebeurt. Dit kan te maken hebben met het volgende:

- De toename van Eritrese orthodoxe diakenen onder vluchtelingen, alsmede actieve werving van nieuwe leden door leden van Eritrese kerken.
- Behoeftte aan steun en verwerking van trauma. Veel Eritrese jongeren hebben in Eritrea en onderweg traumatische ervaringen opgedaan.
- Behoeftte aan bescherming en oplossingen. Ondanks dat ze in Nederland zijn kunnen amv's zich nog onveilig voelen. Daarnaast zijn er nareizende ouders, broertjes en zusjes waar amv's zich grote zorgen om maken en waar ze financiële verantwoordelijkheden voor dragen. De reis naar Europa is erg gevaarlijk en gezinshereniging mislukt bij de meeste Eritreeërs. Dit zorgt voor een groeiende behoefte aan bescherming.
- Gebrek aan andere hulpbronnen voor steun.
- Verveling door gebrek aan activiteiten. Schoolverzuim en gebrek aan dagbesteding, zoals sport, dragen bij aan verveling.

Religieuze activiteiten en afbeeldingen bieden jongeren de mogelijkheid om gezamenlijk ervaringen te verwerken, antwoorden en steun te vinden.

6.5 Welke zorgen bestaan er omtrent de Eritrees-orthodoxe kerken en 'Bijbelstudie' en hoe kan je hiermee omgaan?

De Rotterdamse kerk heeft aanzien en heeft veel kerkgangers. Dit kan een reden zijn waarom nieuwkomers graag naar deze

kerk willen. Ze willen er bekenden ontmoeten of ze kunnen erover gehoord hebben voor hun aankomst in Nederland en daarom nieuwsgierig zijn. Een andere reden waarom jongeren naar deze kerk willen kan te maken hebben met de politiek getinte acties van de kerk. Het is bekend dat priesters en diakenen AZC's bezoeken om vluchtelingen toe te spreken. Er worden dan buiten het AZC missen gehouden. Het kan niet uitgesloten worden dat dit een manier is om nieuwe leden te werven, om inzage te krijgen in de identiteit van de vluchtelingen en vluchtelingen binnen de invloedssfeer van het Eritrese regime te houden.

Jongeren die Bijbelstudie bijwonen het algemeen weinig informatie kwijt over de 'organisatie' van de bijeenkomsten. Als Bijbelstudie buitenshuis plaatsvindt is de locatie niet altijd bekend, net als hoe de jongeren vervoerd worden, wie hiervoor betaalt en wie er aanwezig is.²² Het is belangrijk dat jeugdbeschermers en mentoren weten bij wie jongeren religieuze steun vinden. Richtlijnen hierover zijn te vinden in het document 'Hoe om te gaan met de Eritrese kerk van mijn Eritrese pupil.'

Als jongeren op een KWG of KWE bijeenkomen, kunnen de groepen zich uitbreiden tot grote aantallen omdat jongeren van andere locaties erbij komen. Dit kan overlast veroorzaken en risico's voor (brand)veiligheid met zich mee brengen. Om deze redenen worden religieuze bijeenkomsten op sommige locaties verboden. Het verbieden kan jongeren echter ook houvast en steun afnemen. Het is in deze belangrijk dat de jeugdbeschermer, samen met de mentoren, de religieuze bijeenkomsten zal

²² Informatie van jeugdbeschermers

inperken voor de jongeren. Dit kan bijvoorbeeld door in gesprek te gaan met de jongeren en afspraken te maken over het maximaal aantal jongeren, de tijdstippen waarop een bijeenkomst is toegestaan en toezicht door mentoren.

Jeugdbeschermers vragen zich soms ook af waarom jongeren niet goed kunnen verwoorden wat er precies in de kerk gebeurt of waar de dienst over gaat. Dit zou te maken kunnen hebben met de liturgische taal Ge'ez, een taal die ze niet begrijpen. Dit kan ook één van de redenen zijn waarom sommige jongeren zich bekeren zich tot de Pinkstergemeente, waar wel in het Tigrinya gepredikt wordt.

Wat wordt er besproken tijdens Bijbelstudie en hoe worden de jongeren onderwezen? Het lijkt erop dat tijdens de Bijbelstudie gehamerd wordt op de strikte navolging van de voorschriften van een priester en de leefwijze als gelovige.²³ Te denken valt aan:

- Niet (meer) dansen.
- Geen consumptie van alcohol.
- Geen gebruik van anticonceptie.
- Monogaam zijn en geen seks voor het huwelijk.
- Geen vrijblijvende relaties voor het huwelijk aangaan en snel huwen (kerkgangers vertellen dat er wekelijks meerdere stellen in de kerk huwen).
- Traditionele rollen aan jongens en meisjes toebedelen die nauwer gedefinieerd zijn dan in Eritrea gewoon is. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een vraag van een amv 'mogen vrouwen ook de Bijbel lezen?'

- Zichtbare angst onder jongeren voor een priester/biechtvader bij het niet navolgen van instructies (bijvoorbeeld wanneer ze zijn identiteit bekend maken).
- Strikte kledingvoorschriften die in de kerk nageleefd moeten worden. Voor vrouwen betekent dit: een hoofddoek en kleding die tot over de knie valt (bij voorkeur Zoria, een traditionele witte jurk). Ook mogen er geen schoenen meer gedragen worden in de kerk. De scheiding van mannen en vrouwen tijdens de kerkdienst wordt ook strikter nageleefd.

Kerkgangers vertellen dat de kerk voorheen soepeler met dit soort zaken omging en dat strengere voorschriften op aandringen van nieuwkomers geïntroduceerd zijn.

- Uit gesprekken met amv's blijkt dat zij ook een sceptische houding ten opzichte van medische behandeling kunnen hebben of ontwikkelen en behandeling soms ook weigeren (denk aan het afnemen van bloed, inenting, infuus, het behandelen van een gebroken arm of een tandartsbehandeling). Bij 'traditionele ziekten,' zoals bezetenheid of het 'boze oog,' is het bekend dat amv's daarvoor een medische (of psychische) behandeling weigeren. Het betreft hier echter geen traditionele ziekten, maar een bredere sceptische houding die niet te verklaren is vanuit de culturele achtergrond van de jongeren (in Eritrea is er geen argwaan tegen moderne medische behandeling). Dit roept dan ook vragen op. Wat

²³ Idem 31

voor informatie (en waarschuwingen) krijgen jongeren mee van mensen in hun omgeving, waaronder priesters en diakenen, die gezag uitoefenen over de jongeren?

Tewahedo of Pinkstergemeente?

Zowel in Eritrea als in Nederland is de Eritrese Pinkstergemeente aan het groeien. De Pinkstergemeente is onder Eritreeërs bekend als Pentecostalisme, ofwel 'Pente'. Al geruime tijd bekeren veel Eritreeërs zich tot de Pinkstergemeente. Omdat aanhangers van de Pinkstergemeente in Eritrea door de regering vervolgd worden en de Tewahedo gemeenschap (ook in Nederland) tamelijk kritisch reageert naar leden van de

Pinkerstergemeente, durven leden hiervan niet altijd voor hun religie uit te komen.

Het woord 'Pente' is ook een soort scheldwoord geworden. Orthodoxe diakenen en priesters die kritiek op de gang van zaken in de Orthodoxe Tewahedokerk hebben en met voorstellen komen voor vernieuwing, worden buitengesloten en voor 'Pente' uitgemaakt; ze worden dus zwart gemaakt en daarmee monddood gemaakt. Dit kan een manier zijn voor zittende priesters en bestuurders om verandering tegen te houden.

Het is goed om rekening te houden met het feit dat een amv tot een religieuze minderheid kan behoren en hier niet voor uit durft te komen.

6.6 Tips voor de begeleiding

Waar moet je op letten?

- Als een jongere veel (dagelijks of meerdere keren in de week) naar de kerk wil gaan, ten koste van andere activiteiten (zoals school) en zich gaat isoleren of zich alleen wil richten op zijn geloof.
- Als geestelijken (diakenen, priesters) of vrijwilligers van een kerk een thuisbezoek bij de jongere willen brengen of jongeren bij anderen thuis uitnodigen.
- Als jongeren geen informatie willen delen over priesters en diakenen die ze aan de telefoon spreken of ontmoeten, zoals namen en de locatie van de ontmoetingsplek.
- Als een priester of diaken die contact heeft met amv's weigert nader kennis te maken met een jeugdbeschermer of een medewerker in de opvang.
- Als jongeren geen medische behandeling willen, terwijl ze dat wel nodig hebben (denk bijv. aan vaccinaties, maar ook het innemen van vitamines).
- Plotselinge verandering in gedrag, bijvoorbeeld als meisjes zich heel vroom gaan gedragen en kleden.
- Als jongeren zich uitspreken tegen voorbehoedsmiddelen en zwangerschappen toenemen

Wat kun je doen?

1. Maak het thema religie bespreekbaar

- Toon interesse in de religie van de jongeren en neem een neutrale houding in het gesprek aan. Stel daarbij niet alleen vragen maar deel ook iets van jezelf, zoals eigen ervaringen of opvattingen. De jongeren moeten jouw oprechte interesse en bereidheid om je open te stellen kunnen voelen. **Nieuwsgierigheid wordt niet gewaardeerd maar zorgzaamheid wel.**
- Onderneem samen activiteiten die met religie te maken hebben om jongeren kennis te laten maken met de religieuze diversiteit en vrijheid in Nederland. Denk aan het bezoeken van verschillende religieuze instellingen of het bijwonen van kerkdiensten, jongerenbijeenkomsten en debatten. Enkele voorbeelden zijn hieronder genoemd. Essentieel is om te laten zien dat religie óók voor Nederlandse jongeren heel belangrijk kan zijn. **Verkeerde beeldvorming over Nederland kan bijdragen aan een kloof tussen de Eritrese jongeren en de Nederlandse jongeren** en verdere integratie en zelfredzaamheid belemmeren.
- Stimuleer gesprekken over hoe jongeren in Nederland met religie omgaan, aan de hand van voorbeelden van andere jongeren (orthodox-christelijke, katholieke of islamitische jongeren, enzovoort). Probeer te laten zien hoe jongeren in Nederland (met dezelfde of met andere geloofsovertuigingen) omgaan met het geloof en hoe zij daar evenwicht in vinden, met de onderliggende boodschap dat godsdienstbeleving niet ten koste van zelfontplooiing en veiligheid hoeft te gaan. **Kennisondersteuning geeft keuzevrijheid. Jongeren kunnen vervolgens geïnformeerde keuzes maken zonder de eigen regie te verliezen.**

Suggesties:

- Literatuur over jongeren en religie kan meer inzicht en ideeën geven hoe je als begeleider met jongeren en hun religie om kunt gaan.
- Wellicht kunnen kerken en organisaties die zich bezighouden met religie benaderd worden met de vraag of zij Eritrese amv's willen en kunnen betrekken in hun activiteiten voor jongeren. De meeste (niet alle) Eritrese jongeren zijn koptisch-orthodox. Zij zullen sneller open staan voor andere koptisch-orthodoxe kerken, zoals de Egyptische, Syrische of Russische orthodoxe kerken in Nederland.

2. Vergroot de weerbaarheid van amv's

Vergroot bewustzijn en laat zien dat ze keuzes kunnen maken:

- Het maken van **eigen dag-/weekindeling**: bepaal zelf hoeveel uur per dag/week je wilt besteden aan Bijbelstudie, want een godsdienstleraar houdt misschien geen rekening met huiswerk, sport en werk.
- Het recht op **eigen privédoein**: uitleggen dat er om deze reden geen priesters op de KWG's/KWE's komen. Zij horen alleen in de kerk.
- **Het recht op eigen lichaam**: het lichaam is geen instrument en ook geen collectief 'bezit'.
- Priesters en diakenen zijn ook **mensen van vlees en bloed**. Bespreek voorbeelden van machtsmisbruik in de verschillende kerken (denk aan intimidatie, chantage, seksueel geweld en corruptie) en hoe je hiermee omgaat. Gebruik de katholieke kerk als voorbeeld waar al veel in de media over geschreven is.
- De mogelijkheid tot **zelfstudie**: Bijbelstudie en bidden kun je ook alleen doen, zonder een leraar, met elkaar of via Skype of op een andere manier online. Hier hoeft niet dagelijks een leraar bij aanwezig te zijn.
- Het **recht op eigen netwerk en vriendschappen**: om te slagen in Nederland moet je de taal spreken en niet-Eritrese vriendschappen zijn hierbij cruciaal. Maak tijd voor vriendschappen buiten de Eritrese groep.

Suggesties: Vraag aan contractpartners en scholen of zij meer aandacht kunnen besteden aan het thema 'omgaan met religie'. Bespreek ook randvoorwaarden voor de wijze waarop dit onderwerp besproken kan worden (wederzijds respect, zonder waardeoordeel). Voorkom dat jongeren zich te veel gaan isoleren en afscheiden. Streef ernaar om activiteiten en initiatieven zoveel mogelijk in gemengde (Eritrese amv's en Nederlandse jongeren of begeleiders) groepen te laten plaatsvinden.

Stel samen met jongeren een actieve dagbesteding op; help ze hierbij omdat jongeren niet weten hoe. In Eritrea waren er weinig mogelijkheden voor zelfontplooiing.

- Dit vermindert de groepsdruk en frictie en helpt jongeren vriendschappen op te bouwen buiten de eigen groep.
- Dit zorgt dat jongeren niet in een neerwaartse spiraal terecht komen: vervelen, 'hangen' en steeds meer alcohol gaan nuttigen, of alleen op de kamers blijven, ontmoedigd raken van de gezinsherenigingsprocedure, gefixeerd raken op elkaar ('waarom zit jij op een

KWE en ik niet?'), onderling ruzie maken of depressief raken. Als jongeren te veel vrije tijd hebben dan is het mogelijk dat ze zich meer gaan fixeren op religie.

3. Verbeter de toegang tot kwalitatief goede kerkdiensten²⁴

Ga in gesprek met jongeren over wat een kerkdienst een kwalitatief goede kerkdienst maakt?

- ✓ morele en spirituele ondersteuning
- ✓ gezelligheid
- ✓ interactievaardigheden van religieuze leiders
- ✓ realistische /positieve beeldvorming over Nederland en de mogelijkheden die amv's hebben
- ✓ geen machtsmisbruik
- ✓ jongeren kunnen veilig naar en van de dienst komen en zijn niet afhankelijk van anderen voor vervoer
- ✓ deelname is vrijwillig en zonder druk vanuit de kerk of de groep
- ✓ de dienst interfereert niet met de ontwikkeling en verplichtingen van jongeren (huishoudelijke taken, huiswerk maar bijvoorbeeld ook inburgeren)
- ✓ de dienst creëert geen 'overlast' (wat is overlast?) voor de burens en de straat
- ✓ de dienst creëert geen financiële of andere lasten voor de jongeren.

Zorg dat je **bekend bent met diakenen en priesters** waarmee amv's contact hebben. Toon interesse. Blijf aanhoudend proberen als de interesse niet wederzijds is. Ga hierover in gesprek. Leg goed uit aan de jongere dat je de godsdienstuiting van de jongere niet wilt belemmeren, maar dat je 'als een goede ouder' de personen die dicht bij je kind staan wilt leren kennen.

- Als contact maken met diakenen en priesters niet lukt, neem dan contact op met de heer Hossein Keivan Rad, Nidos contactpersoon voor Eritrese kerken.
- Zoek uit welke mogelijkheden er zijn voor het **toekennen van een geschikte ruimte** binnen of buiten het wooncomplex voor kerkdiensten op vaste en voor de jongeren geschikte tijdstippen (één keer per week op zondag). Je toont hiermee commitment en hebt als organisator de mogelijkheid om diensten bij te wonen.
- Stel eisen aan de interactieve vaardigheden van priesters en diakenen (bij voorkeur Nederlands sprekende godsdienstleraren). Is dit haalbaar en zo ja, hoe?

Tot slot: Bovengenoemde suggesties helpen jongeren niet alleen met het vinden van evenwicht, maar ook met kennisondersteuning, het verbeteren van taalvaardigheden, het opbouwen van een netwerk van vrienden en rolmodellen, het verwerken van emoties en stress en het realiseren van hun drijfveren.

Lees voor meer informatie de richtlijnen van Nidos 'Hoe ga ik om met de Eritrese kerk van mijn pupil?'

²⁴ Zie ook het rapport 'Overleven in Nederland' van PreciesAdvies, 2017